

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İNTİBAH

Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin 2017-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin keçirilməsi” haqqında və 2018-ci ilin “Cümhuriyyət ili” elan edilməsi haqqında sərəncamları bizi bir daha təhqiq etdi ki, Cümhuriyyət tariximizi yenidən vərəqləyək. Necə deyərlər “Keçmişini bilməyən, gələcəyini bilməz”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XX əsrin əvvəlində müsəlman Şərqiinin ilk hüquqi-dünyəvi demokratik respublikasını qurdu. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəltmiş, ilk dəfə məhz həmin vaxt üçrəngli bayrağımız, “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” şüarı ilə səmalarda qürurla dalğalanmışdır. Cümhuriyyətin tarixi dəyəri ölçüyəgəlməzdir. Az yaşasada, amma əsrlərə bərabər işlər gördü. XX əsrin əvvəllərində yalnız hərbi-feodal rejimlərin hökm sürdüyü bir vaxtda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa zaman ərzində öz parlamentini, hökumətini, dövlət aparatı, ordusunu, gömrük xidmətini, dövlət rəməzlərini və s. yaratmağa nail oldu. Ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı. Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi, ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi. Maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü. Amma cümhuriyyətin tarixi dəyəri təkcə bunlardan ibarət deyil. Milli hökumət mövcud olduğu qısa müddət ərzində milli dövlətçiliyin əsaslarını qurmaqla yanaşı, Azərbaycanda mədəni quruculuq – təhsil, milli mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət, sosial-mədəni sahənin inkişafı ilə bağlı xeyli işlər gördü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət və cəmiyyət nümunəsi idi.

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi mühiti ilə bağlıdır. Demək olar ki, o zaman Azərbaycanda və onun ətrafında gedən proseslər həmin o mühitin məntiqi nəticəsi olmuşdur. Şübhəsiz ki, bunun üçün lazımı şərait yaranmışdır. Birinci dünya müharibəsinin sona çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada oktyabr inqilabı və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət, sovet hakimiyyətinin Rusiyanın keçmiş ərazisinin hamısına lazımı qədər nəzarət edə bilməməsi, bütöv Qafqazda mövcud olan siyasi qüvvələrin qızğın fəaliyyəti – bunların hamısı birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şərait təmin etmişdir. Azərbaycanda o dövrdə böyük bir ziyalı dəstəsi vardı. Onların əksəriyyəti Moskvada, Peterburqda, Avropanın bir çox şəhərlərində yüksək təhsil almış, Avropa və dünya mədəniyyətinə bələd olan insanlar idilər. Onlar öz intellektual potensialı, öz xalqına, millətinə olan qayğısı, sədaqəti ilə XX əsrin əvvəlində gedən proseslərdə iştirak etmiş və birləşib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdılar.

Məmmədamin Rəsulzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları və digərləri o illər yaratdıqları əsərlərlə xalqımızda milli şüurun oyanmasına, inkişaf etməsinə, milliliyin yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişlər. Onlar hamısı 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının əsasını demək olar ki, birlikdə təşkil etmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) mövcud olduğu qısa müddətdə xalqımızın mədəni inkişafına, elm, təhsil sahəsinin tərəqqisinə də böyük töhfələr verib. Cümhuriyyətin ilk hökumət kabinetində Xalq Maarif Nazirliyi təsis edilmişdi və ilk xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli idi.

O dövrdə yeni yaranmış müstəqil dövlətin təhsili milli kadrlara çox ehtiyacı var idi. Ona görə də hökumət 1918-ci il avqustun 28-də «Xalq maarifinin, məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana-türk (Azərbaycan) dilində aparılırdı. Respublikada milli müəllim kadrlarına da böyük ehtiyac var idi. Ona görə də, ibtidai siniflər üçün müəllim hazırlamaq məqsədilə Bakı, Gəncə, Şuşa, Qazax və başqa şəhərlərdə xüsusi pedoqoji kurslar təşkil edildi. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi 1918-ci ildə Qazaxa köçürüldü. Bakı, Gəncə və Şəkidə fəaliyyət göstərən «Nina» qızlar məktəbinin əsasında qızlar gimnaziyları yaradıldı, bundan əlavə oğlanlar üçün 7 gimnaziya açıldı.

Bu məqsədlə 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Parlamenti Bakı şəhərində universitet açmaq haqqında qanun qəbul etdi və həmin ayın 29-da Bakı Dövlət Universitetinin nizamnaməsi qəbul edildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bu hadisəni yüksək qiymətləndirmişdir: “Əsrin əvvəlindən bu günə kimi Azərbaycan elminə və maarifinə çıraqlı tutan universitetimizin yaradılması xalqımızın tarixində ən əlamətdar hadisədir”.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda milli cəmiyyətlər, o cümlədən, onların içərisində «Türk Ocağı» Cəmiyyəti yaradılmışdı. Cəmiyyətin işində ziyalılar yaxından iştirak edirdilər. Cəmiyyətin məqsədi əhali arasında türkçülük və azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmək idi.

1919-cu il dekabrın 29-da «Müsəlman Şərqini Öyrənmə Cəmiyyəti» təsis edildi. Cəmiyyət Azərbaycanın orta əsr maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsinə də böyük diqqət yetirirdi. Qurum öyrənilmiş materiallar əsasında sərgilər təşkil edirdi. Bu da xalqımızın öz tarixi keçmişinə marağı artırır, onlarda vətənpərvərlik hissini gücləndirirdi. Bu cəmiyyətlərlə bərabər Bakıda «Qurtuluş», «Yaşıl qələm» cəmiyyətləri də təşkil edilmişdi. Burada Azərbaycanın ən qabaqcıl mədəniyyət xadimləri toplaşmışdılar.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ölkəmizdə muzeylərin yaradılması istiqamətində də mühüm işlər görmüşdü. Mədəniyyətimizin tarixində böyük hadisələrdən biri olan «İstiqlal» muzeyi o dövrün yadigarıdır. Bu mədəniyyət müəssisəsi Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini, milli-bədii irsini nümayiş və təbliğ edən ilk dövlət muzeyidir. Muzey 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin işə başlamasının ildönümü münasibətilə onun binasında açılıb və parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Burada tariximizi, dinimizi əks etdirən eksponatlar - məişət əşyaları, silahlar, əlyazmalar toplanmışdı.

1920-ci ilin əvvəllərində Maarif Nazirliyi nəzdində Arxeologiya şöbəsi yaradılmışdı.

Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyəti dövründə mətbuatın inkişafına da xüsusi diqqət verirdi. 1919-20-ci illərdə Bakı, Gəncə və digər şəhərlərdə bir çox qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı kimi Azərbaycan və rus dillərində «Azərbaycan» qəzeti nəşr olunurdu. Qəzet əvvəlcə Gəncədə, 1918-ci ilin 15 sentyabrında Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra isə paytaxtda çap edilirdi. Qəzetin Azərbaycan variantının redaktoru Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, rusca nəşrin redaktoru isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi. “Azərbaycan” qəzeti ilə bərabər, «İstiqlal», «Açıq söz» və b. qəzetlər nəşr olunurdu.

Azərbaycan xalqının öz istiqlalını əldə etməsi ədəbi mühitdə də böyük canlanmaya səbəb olmuşdu. Şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında vətənpərvərlik ruhu güclənirdi və istiqlal uğrunda mübarizəni özündə əks etdirən əsərlər yaranırdı. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd Cavad, Cəfər Cəbbarlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Abdulla Şaiq, Əliabbas Müznib və s. ədiblərimiz öz əsərlərilə milli ruhun oyanmasına kömək edirdilər.

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan mədəniyyətində baş verən dəyişikliklər teatrın inkişafına da təkan vermişdi. Xalqın milli mənlilik şüurunun formalaşmasında teatrın rolunu qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti «Mailov Qardaşlarının Teatrı»nı Maarif Nazirliyinin tabeliyinə vermişdi. Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları tərəfindən Bakıda teatr truppası yaradılmışdı. Professional teatrımızın tarixi 1873-cü ildən başlasa da, yalnız Cümhuriyyət dövründə dövlət teatri statusu aldı.

1918-20-ci illərdə Üzeyir Hacıbəylinin «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan», Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin «Bəxtsiz cavan», Namiq Kamalın «Akifbəy» yaxud «Namus» əsərləri də teatrlarda oynanılmışdı. Azərbaycanda türk (Azərbaycan) dilində ilk böyük kitabxananın açılması da Cümhuriyyət dövrünə təsadüf edir.

Azərbaycan hökuməti ölkədə kinematoqrafiyanın inkişafına da xüsusi diqqət verirdi. 1919-cu ildə Bakıda 16 kinematoqraf fəaliyyət göstərirdi. Bu illərdə Azərbaycanda yaşanan tarixi hadisələr kino istehsalına da təsirsiz ötüşmədi. Yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti incəsənət və xüsusən, kino sahəsində layihələrin həyata keçirilməsində maraqlı idi. Lakin görülcək işlərin çoxluğu, zamanın azlığı, kino sahəsində yerli mütəxəssislərin olmaması da bu sahənin inkişafına mane olurdu.

Xalq Cümhuriyyəti illərində kinoteatrlarda Azərbaycan Milli Ordusunun yaranmasını və sərhədlərimizin necə qorunub saxlanmasını, erməni daşnaklarının özbaşınalığına son qoymaq üçün xilaskar türk ordusunun Azərbaycan xalqının köməyinə gəlişini, milli hökumətin dinc quruculuq işlərini əks etdirən xronikal-sənədli filmlər göstərilirdi.

1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlaliyyətinin 1-ci ildönümü gününün təntənə ilə bayram edilməsi lentə alınaraq, «Azərbaycan müstəqilliyinin ildönümü münasibətilə təntənə» adlı sənədli filmi çəkildi. Film iyunun 13-də Bakının «Ekspress» və «Rekord», bir qədər sonra «Forum» kinoteatrında nümayiş etdirildi. Sovet dövründə çəkilən filmlərdə XX əsrin mənzərəsi canlandırılarkən cümhuriyyət qurucuları mənfə planda təqdim edi-

lir, bolşevizm ideologiyasına xidmət edən dövlət xadimlərinin obrazları isə müsbət istiqamətdə, əsl qəhrəman kimi canlandırılırdı. “Qatır Məmməd”, “26-lar”, “Səmt küləyi” kimi filmlərdə AXC-nin fəaliyyəti ilə bağlı belə epizodlar əks olunmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla xanım Əliyeva icraçı prodüser olaraq “Əli və Nino” filmini çəkmək üçün Holli-vudun tanınmış simalarını bu işə cəlb etdi. Yəni bu layihə ancaq o səviyyədə həll oluna bilərdi. “Əli və Nino” filmində cümhuriyyət haqqında da danışılır və o filmdə Fətəli xan Xoyskinin də obrazı yaradılıb.

Sovetlərin tarix, hüquq və siyasi ədəbiyyatında AXC hökumətinin demokratik mahiyyəti bilərəkdən təhrif olunmuş, quldur, xan-bəy hökuməti kimi təqdim edilmişdir. Bu fikirlərin heç biri həqiqətə uyğun deyildi. Elə 10 mart 1919-cu ildə parlament zəhmətkeş sinfin əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə tədbirlərə əvvəlcədən baxılması üçün “Əmək nazirliyi yanında fəhlə məsələləri üzrə Xüsusi Müşavirənin təsis edilməsi haqqında” qanun qəbul etmişdir. Parlament əhalinin konkret təbəqələrinin maddi-sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə də bir sıra qanunlar qəbul etmişdir. Belə ki, “Dəmir yolu qulluqçularının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq haqqında”, “Azərbaycan hökumət təşkilatlarının qulluqçularına Novruz bayramı münasibətilə birdəfəlik yardım verilməsi haqqında” qanunlar ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Onu da qeyd edirəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti ümumilikdə 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, özünün vacibliyi və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut etmişdir. İlk iclası 7 dekabr 1918-ci il tarixdə, son iclası isə 27 aprel 1920-ci il tarixdə keçirilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 145 iclası baş tutmuşdur ki, həmin iclaslarda parlamentin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmış və onlardan da 230-a yaxını qəbul olunmuşdur. “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında”, “Milli Bankın yaradılması haqqında”, “Seçkilər haqqında”, “Bakı Dövlət Universiteti haqqında”, İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsi, ölkədə 7 müəllim seminariyasının, qızlar seminariyasının, qəza mərkəzlərində orta məktəblərin açılması, uşaq bağçaları sisteminin yaradılması, yüz nəfər azərbaycanlı gəncin təhsil almaq üçün dövlət hesabına xaricə göndərilməsi barədə və s. qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Müqayisə üçün demək istəyirəm ki, XX əsrdə qadınlara ilk dəfə seçkilərdə iştirak etmək hüququnun verilməsi tarixinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan dövləti bu sahədə dünyada öncüllərdən biridir. Belə ki, XX əsrdə qadınlara seçmək və seçilmək

hüququ verən 73 dövlət arasında Azərbaycan 8-ci yerdə durur. İftixar etməli haldır ki, bu baxımdan Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ABŞ, Almaniya, Fransa kimi dövlətlərindən, eləcə də Şərq ölkələrinin hamısından əvvəl qadınlara seçmək-seçilmək hüququ verilib. Məsələn, qadınlar ABŞ-da 1920-ci ildə, Fransada 1944-cü ildə, İsveçrədə isə yalnız 1971-ci ildə səsvermə hüququ qazanmışlar.

Bunlarla yanaşı Cümhuriyyət dönməində Azərbaycan mədəniyyəti intibah dövrünü yaşamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti illərində ədəbiyyat, teatr və musiqi, təsviri sənət və memarlıq sahələrində bir canlanma yarandı.

Dövlət atributlarının, orden və medalların hazırlanmasına ilk peşəkar heykəltəraş Zeynal Əlizadə cəlb olunmuşdu. Onun layihəsinə əsasən buraxılmış döş və xatirə medallarında parlamentin binası, bayraqlar, aypara, səkkizguşəli ulduz, günəşin doğması, gül çələngləri həkk edilmişdi.

Zeynal Əlizadə Moskva Kommersiya İnstitutunda təhsil alarkən Romanovlar sülaləsinin yıxılması, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi 1918-ci ilin payızında, görünür, maddi çətinliklər üzündən Bakıya qayıtmalı olur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Poçt və Teleqraf Nazirliyində xüsusi tapşırıqlar üzrə baş məmur vəzifəsinə təyin olunub. Bununla belə o, rəssamlıq sənətinə olan meyindən də əl çəkməyib, yaradıcılığını fərdi şəkildə davam etdirib. 1919-cu ilin iyununda Poçt və Teleqraf Nazirliyi hökumətin göstərişi ilə poçt markalarının layihəsini hazırlayır. Layihəni gerçəkləşdirmək Zeynal Əlizadəyə həvalə edilir. Həmin il oktyabrın 20-də dövrüyyəyə buraxılan 10, 20, 40, 60 qəpiklik və 1, 2, 5, 10, 25, 50 manatlıq əsginasların və markaların üzərində əlində səkkizguşəli ulduzu, ayparası olan üçrəngli bayraq tutmuş döyüşçü, oraq tutmuş kəndli və şərq naxışlı Bakı mənzərəsi əks olunub. Onuda qeyd edim ki, İtaliyanın Peruca şəhərində böyük alman bəstəkarı Lüdviq van Bethovenin və rusiyalı mühacir, “La Skala” teatrının məşhur opera müğənnisi Sigizmund Zalevskinin məşhur büstləri Zeynal Əlizadənin yaradıcılığının məhsuludur.

Cümhuriyyət dövründə dahi bəstəkarımız Üzeyir bəy Hacıbəyli həm publisistika, həm də musiqi sahəsində əzmlə çalışırdı. O, 1919-cu ildə Əhməd Cavadın sözlərinə “Azərbaycan” adlı marş bəstələdi. O zamanlar bu marş hər səhər hərbi məktəblərdə dərs başlanmamışdan əvvəl oxunardı. Vətənpərvərlik hisslərinin, mütərəqqi ideyaların, milli qürurun tərənnümü olan bu marş 1992-ci il 27 may tarixli fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi qəbul edildi.

Bütün bu sadaladıqlarımız Cümhuriyyət illərində mədəniyyət quruculuğu sahəsində görülmüş işlərin az bir hissəsidir, lakin o dövrün mədəni mühiti barədə insanda dolğun təəssürat yaratmaq üçün yetərlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir çox təşəbbüs və ideyaları 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində yarımçıq qaldı, lakin buna baxmayaraq, qısa bir müddətdə gördüyü möhtəşəm işlərlə xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olundu.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli mədəniyyət, intibah, demokratiya, incəsənət.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova F. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və demokratik dəyərlər. Xalq qəzeti, mart 19 iyun 2011
2. Xalq Cümhuriyyətinin mədəniyyətimizə verdiyi töhfələr. Mədəniyyət.- 2010.- 28 may.- S. 7.
3. Miraslan R. Cümhuriyyətimizin ANAları. Xalq Cəbhəsi.- 2018.- 27 yanvar.- S.15.

Vugar Karimli (Azerbaijan)

Cultural revival in the period of Azerbaijan Democratic Republic

The paper highlights that Azerbaijan Democratic Republic was an example of a new state and society that organically unites the democratic values of Europe and Eastern culture. Despite the fact that it lasted only 23 months, the measures taken during this period performed significant role in terms of laying the foundations of our statehood and determination of the further development path. The establishment of democratic freedom and rights, the equality of all citizens regardless of ethnic and religious affiliation, providing women with electoral rights earlier than in European countries, the announcement of the Azerbaijani language as a state language and special attention to the development of education and culture was clearly shown in this paper.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, national culture, revival, democracy, art.

Вугар Керимли (Азербайджан)

**Культурное возрождение в период Азербайджанской
Демократической Республики**

В статье говорится, что Азербайджанская Демократическая Республика была образцом нового государства и общества, органически объединяющего демократические ценности Европы и восточной культуры. Несмотря на то, что она просуществовала всего 23 месяца, осуществленные за этот период меры сыграли важную роль с точки зрения создания основ нашей государственности и определения дальнейшего пути развития. Установление демократических прав и свобод, равноправие всех граждан независимо от этнической и религиозной принадлежности, предоставление женщинам избирательного права раньше, чем в европейских странах, объявление азербайджанского языка государственным а также особое внимание к развитию образования и культуры были наглядно показаны в данной статье.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, национальная культура, возрождение, демократия, искусство.